

# BELVEDERE

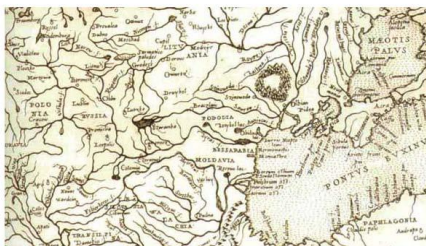
Történelem és társadalomtudományok  
History and Social Sciences  
www.belvedere.meridionale.hu  
belvedere@jgypk.u-szeged.hu  
szerk@belvedere.meridionale.hu  
ISSN 1419-0222 (Nyomtatott)  
ISSN 2064-5929 (Online)

## BELVEDERE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK **XXVI ÉVFOLYAM, 3. SZÁM**

„...másnak e tájék mit jelent...”

FÖLDRAJZ ÉS TERMÉSZET A MAGYAR KULTÚRTÖRTÉNETBEN



*'How others see this region...'*  
(Miklós Radnóti, How others see... Transl. Ország-Land, Thomas / Ország Tamás Ervin)

*Geography and Environment in the Cultural History of Hungary*

A TEMATIKUS LAPSZÁM SZERKESZTŐJE HALMÁGYI MIKLÓS

- MMXIV ŐSZ -

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)  
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

Cím / Title:

A felkelés éghajlata: Sam White környezettörténeti elmélete az Oszmán birodalom hanyatlásáról.

The Climate of Rebellion: Sam White's Environmental Theory about the Decline of the Ottoman Empire

Szerző / Author:

Rácz, Lajos

DOI 10.1432/belv.2014.3.5

<http://dx.doi.org/10.1432/belv.2014.3.5>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Rácz, Lajos (2014): A felkelés éghajlata: Sam White környezettörténeti elmélete az Oszmán birodalom hanyatlásáról. *Belvedere Meridionale* XXVI. 3. 70–88. pp

RÁCZ LAJOS

raczl@jgypk.u-szeged.hu

DOI 10.14232/belv.2014.3.5

# *A felkelés éghajlata: Sam White környezettörténeti elmélete az Oszmán Birodalom hanyatlásáról*

— *The Climate of Rebellion: Sam White's Environmental Theory  
about the Decline of the Ottoman Empire* —

**Abstarct** The book of Sam White has offered a new interpretation of Ottoman history from the 16<sup>th</sup> to the 18<sup>th</sup> centuries. The American author has argued that historians have to consider the ecological conditions of the early modern Near East and the profound impacts and repercussions of the Little Ice Age in order to understand the empire's successes, crises and transformations. White's study presents the expansive 'imperial ecology' underlying the rapid expansion in the classical age which made the empire increasingly vulnerable to war and natural disasters as the population pressure set in in the late 1500s. Sam White examined the impact of Little Ice Age and climatic fluctuation from the late 16<sup>th</sup> through the early 18<sup>th</sup> centuries, demonstrating the strong links between extreme climatic events and the outbreak of the Celali Rebellion and the recurring disorders of the 1600s. Finally, the author argued that transformations in human ecology – particularly the spread of nomadic pastoralism, migration to urban areas, and a shift to new crops for commerce and exports – slowed the demographic recovery of Ottoman lands, leaving the empire relatively depopulated by the mid-19<sup>th</sup> century.

**KEYWORDS** climate history, Ottoman Empire, Celali Rebellion, decline.



SAM WHITE, az amerikai történész „újhullám” egyik legeredményesebb képviselője 2011-ben új könyvet jelentetett meg az Oszmán Birodalom kora újkori történetéről „The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire” (A felkelés klímája a kora újkori Oszmán Birodalomban) címmel.<sup>1</sup> Az amerikai szerző könyvében az oszmán hanyatlás korszakának egy teljesen új interpretációjával állt elő, nézete szerint a válság legfontosabb indító-időzítő tényezője a kis jégkorszak klímaromlása volt a 16-17. század fordulóján. Az oszmanista szakma nagyon jól fogadta SAM WHITE környezettörténeti alapozottságú válság értelmezését, a könyv

<sup>1</sup> WHITE, SAM A. (2011): *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*. Cambridge, Cambridge University Press.

három rangos szakmai díjat is kiérdemelt már a megjelenést követő évben. A könyv elnyerte a Közép-Keleti Tanulmányok Társasága (Middle East Studies Association) ALBERT HOURANI Díját, mint a legjobb Közél-Keletről szóló tudományos munka. A Török Tanulmányok Társasága (Turkish Studies Association) a „Climate of Rebellion”-nak adta az M. FUAD KÖPRÜLÜ díjat, amelyet a legjobb török, illetve oszmán témájú könyvnek ítélnek oda két évenként. Végül a Brit-Kuwaiti Baráti Társaság ugyancsak a legjobb közép-keleti témájú tudományos munkának választotta SAM WHITE könyvét. A magyar történetírás török érintettsége miatt talán nem haszontalan, amennyiben túllépünk egy rövid könyvismertetés keretein és hosszabban is áttekintjük az oszmán hanyatlást újraértelmező történeti koncepciót.

## Az oszmán válság újraértelmezése

SAM WHITE könyvének bevezetőjében kifejti, hogy az oszmán tanulmányok az egyetemes történelem fontos témája, ám a szisztematikus tudományos kutatások szempontjából valójában új területnek tekinthető, ennek következtében a rendelkezésre álló megbízható információk igen egyenetlenül állnak rendelkezésre. A modern oszmán történetírás egyik legfontosabb vitatémája a tizenhetedik és a tizennyolcadik századi oszmán hanyatlás kérdésköre. Az ortodox történeti interpretáció szerint a válság és a hanyatlás elsődrendű oka az alkalmatlan szultánok, a hanyatló és hatékonyságát veszítő politikai intézményrendszer voltak.<sup>2</sup> Az erre hivatkozó szerzők anakronisztikusan, illetve kizárólag politikai perspektívából szemlélik az eseményeket, ebben a narratívában a modernitás és a fejlődés egyenértékű azzal a fajta központosítással és szekularizációval, amit a tizenkilencedik és a huszadik század török reformerei folytattak.<sup>3</sup> Ily módon a késő oszmán történelmet ezek a szerzők oly módon interpretálják, mint a harcot a reakciós (általában vallási és tartományi érdekeket képviselő), valamint a progresszív (általában elitista és központosító) erők között.

SAM WHITE nyomán tekintsük át röviden a válság perspektívájából a birodalom előtörténetét. A tizenötödik században az Oszmán Birodalom a harcosok csapatából a világ nagyhatalmainak sorába emelkedett. Ez a rendkívüli evolúciós sebesség nagymértékben annak volt köszönhető, hogy a birodalmat kormányzó elit egy jól kiépített ellátási rendszert hozott létre legelső sorban a főváros és a hadsereg kiszolgálására. Az ellátási rendszer megerősítésének alapja a településhálózat és a mezőgazdasági művelésbe vont területek kiterjesztése volt. A tizenhatodik század folyamán az Oszmán Birodalom népessége rendkívül gyorsan növekedett. Ugyanakkor a háborúk sorozata, és a tizenhatodik században megmutatkozó éghajlati változások rendkívüli módon megerhelték mind a parasztgazdaságokat, mind pedig általában véve a birodalmi ellátási rendszert. Ráadásul a tizenhatodik század utolsó évtizedében elkezdődött a kis jégkorszak<sup>4</sup>



FOTÓ ❖ SAM WHITE a skóciai St. Andrews Egyetemen szerzett történész diplomát, szakdolgozatát az 1914 és 1923 közötti mezopotámiai brit jelenlétről írta, amelyért elnyerte az év legjobb szakdolgozata címet. A doktori fokozatot a Columbia Egyetemen szerezte, értekezésének címe „Ökológia, éghajlat és válság az oszmán Közél-Keleten”. Jelenleg az Ohio Állami Egyetem Történeti Intézetének oktatója.

<sup>2</sup> WHITE 2011. 3.; FLEISCHER 1986.; HOWARD 1988.

<sup>3</sup> WHITE 2011. 3.; BERKES 1964.; LEWIS 1968.

<sup>4</sup> A kis jégkorszak a történeti korok egyik legerőteljesebb és globális léptékben jelentkező lehűlése volt. A klíma-

legerőteljesebb klímaromlása, amely a Kelet-Mediterránumban hideg téli időjárást és elhúzódo szárazságot hozott. Ez önmagában talán még nem okozott volna általános ellátási válságot, de a Habsburgok ellen viselt hosszú háború<sup>5</sup> együttes hatásai következtében már helyenként a túlélési küszöb közelébe sodródott a birodalom. A hosszú háború és klímaromlás nyomán egy elhúzódo lázadás robbant ki Közép-Anatóliában, amelyet a kortársak dzseláli-felkelésnek neveztek el.

SAM WHITE környezettörténeti interpretációs kísérlete során abból indult ki, hogy a tizenhatodik-tizenhetedik század fordulóján kibontakozó válság nem a Közel-Kelet regionális ökológiai problémája, hanem egy világméretű környezeti krízis regionális alváltozata volt. Ugyanakkor a Közel-Keleten az éghajlati-ökológiai tényezőknek rendkívüli szerepük volt a válsághelyzet kialakulásában. A szerző meggyőződése szerint döntően ökológiai folyamatok indították el a válságot (triggering effect), s ennek nyomán a dzseláli-felkelést az Oszmán Birodalomban a tizenhatodik és a tizenhetedik század fordulóján. A kora újkor általános krízisének értelmezését illetően két elmélet forog a szakmai köztudatban, az első JACK GOLDSTONE koncepciója, amely szerint a népességnövekedés által kiváltott túlnépesedési nyomás az általános válság kiinduló és alapvető oka.<sup>6</sup> A másik elméletet talán a legpontosabban GEOFFREY PARKER egy, a közelmúltban megjelent munkájában fejt ki, amelyben a szerző a kis jégkorszak klímaromlásának tulajdonít meghatározó szerepet.<sup>7</sup> PARKER véleménye szerint az éghajlati katasztrófák a kora újkori tradicionális világban a nélkülözés eskalációjához vezettek, éhínségekhez és politikai-katonai erőszakhoz. A tizenhetedik század igen hideg időjárása globális válságot generált. Oroszország történetében ezek voltak a „zavaros idők”,<sup>8</sup> Közép-Európában a harmincéves háború pusztításait erősítette fel a kis jégkorszak klímaromlása, s a többrétegű krízisben Németország elveszítette népességének több mint harmadát.<sup>9</sup> Az 1630-as és az 1640-es évek válsága súlyosan érintette Eurázsia két végén Angliát és Franciaországot,<sup>10</sup> valamint Kínát egyaránt.<sup>11</sup> De szárazságok és éhínségek voltak Nyugat-Afrikában<sup>12</sup> és Délkelet-Ázsiában. Ökológiai okokra visszavezethető válság bontakozott ki a Tokugawa-kori Japánban is.<sup>13</sup>

A Közel-Kelet tájai marginális mezőgazdasági vidékeknek tekinthetők, ahol mérsékelt a termőterület regenerálódási képessége. Ezeken a száraz tájakon nagyon magas az aszályhajlam, ráadásul régóta művelt területek, amelyek nagyszámú degradációt szenvedtek el az évezredek óta tartó mezőgazdasági művelés során (erdőpusztulás, szikesedés, fajtaszelekció, hogy csak a

romlás nagy regionális különbségekkel a 12-15. század táján kezdődött, s eltartott egészen a 19. század végéig, némely területen pedig a 20. század elejéig is. A kis jégkorszak négy különösen hideg periódusát tartja számon a klímátörténeti szakma: a 14. század derekát, a 16-17. század fordulóját, a 17. század utolsó harmadát és a 19. század középső harmadát. Általános egyetértés van a szakirodalomban atekintetben, hogy a leghidegebb évszázad, vagyis a kis jégkorszak mélypontja a 17. század volt. BRÁZDIL, RUDOLF-WHEELER, DENNIS-PFISTER, CHRISTIAN 2010.; BRÁZDIL, RUDOLF-DOBROVOLNÝ, PETR-LUTERBACHER, JÜRG-MOBERG, ANDERS-PFISTER, CHRISTIAN-WHEELER, DENNIS-ZORITA, EDUARDO 2010.

<sup>5</sup> A „hosszú háború” megnevezése a magyar történeti szakirodalomban tizenöt éves háborúként (1591/93–1606) használatos.

<sup>6</sup> WHITE 2011. 5.; GOLDSTONE 1991.

<sup>7</sup> WHITE 2011. 5.; PARKER 2008.

<sup>8</sup> WHITE 2011. 6.; DUNNING 1997.

<sup>9</sup> WHITE 2011. 6.; WILSON 2009.; BEHRINGER 2010.

<sup>10</sup> WHITE 2011. 6.; LE ROY LADURIE 2004.

<sup>11</sup> WHITE 2011. 6.; BROOK 2010.

<sup>12</sup> WHITE 2011. 6.; SHANAHAN et al. 2009.

<sup>13</sup> WHITE 2011. 7.; MACFARLANE 1997.

legfontosabbakat említsük). Anatólia és a Közel-Kelet arid és szemi-arid<sup>14</sup> területei ökológiai értelemben nagyon sebezhetőek. A pleisztocén jégkorszak óta a világnak ezen a részén drámai hőmérsékleti és csapadékváltozások mentek végbe, amit ezzel arányos ingadozások kísérték az eltartó képesség alakulásában.<sup>15</sup> A Közel-Kelet és Anatólia eredendően alacsony népességszámú terület, amelynek mérsékelt az ökológiai regenerációs képessége. Ezen a vidéken sújtott le a kora újkori világ egyik leghatalmasabb birodalmára négyszáz éve egy klímaváltozás által kiváltott katasztrófa sorozat, amely megváltoztatta az oszmán történelem menetét.

## A válság előzményei

Az Oszmán Birodalom 1571-ben a lepantói csatában súlyos vereséget szenvedett a Szent Liga egyesült keresztény flottájával szemben. A törökök 230 hajójukból 200-at elveszítettek a harcokban, a flotta embervesztését pedig hozzávetőlegesen ötvenkilenc ezerre teszik a kutatók.<sup>16</sup> A római kor óta nem volt ekkora összecsapás a Földközi tengeren. Ugyanakkor az oszmán flotta a megsemmisítő vereséget követően néhány hónap alatt talpra állt. Az Oszmán Birodalom képes volt megtartani Ciprust, s legalább időlegesen biztosítani tudták a hegemoniájukat a Kelet-Mediterránumban. Ám a török hajóépítés és navigáció már ebben az időszakban is elmaradt az itáliaiak, illetve a spanyolok szaktudása mögött. Egy-egy gálya építéséhez három-négy hektárnyi erdőt kellett kivágni, s nemcsak a mennyiség, hanem a kivágott fa minőség is befolyásolta az építendő hajó tengerállóságát, illetve tengerjáró képességét.<sup>17</sup> A háború költségei a keresztények oldalán is óriásiak voltak, ez idézett elő államcsődöt Spanyolországban 1575-ben.<sup>18</sup>

Az Oszmán Birodalom erősen bürokratizált állam volt, ahol nyilvántartották a háborús erőfeszítésekhez szükséges erőforrásokat. Ilyen módon voltak védett erdők, szállításra és hajóépítésre specializált birodalmi munkáscsapatok. Az európai merkantilista gazdaságpolitikát folytató államok támogatták az exportot, ugyanakkor igyekeztek mérsékelni az importot a külkereskedelmi aktívum növelése érdekében. Ezzel szemben az Oszmán Birodalomban jobbra szabadon lehetett importálni, számos stratégiai jelentőségű területen azonban kategorikusan tiltották az exportot a belső erőforrások védelme érdekében. A birodalmi gazdaság számára az elsődleges cél a főváros és a hadsereg ellátása volt. A birodalom sikerei alapvetően a „birodalmi ökológia”<sup>19</sup> hatékony működtetésén múltak, ennek érdekében pedig biztosítani kellett a javaknak a perifériákról a központ irányába történő áramlását. A birodalmi ökológiát az oszmán területek földrajzi sokfélesége, a katonai mozgósítás igényei, és a közvetlen birodalmi ellátás prioritásai határozták meg.<sup>20</sup> Az Oszmán Birodalom ökológiája nem volt egyedi, de a területi kiterjedése mindenképpen figyelemreméltó. Az Oszmán Birodalom nem a kortárs európai hatalmakkal volt

<sup>14</sup> Az arid, illetve szemi-arid kifejezések az éghajlat száraz-félszáraz jellegére utalnak. A klimatológiában ezt az ariditási indexszel szokás jelezni, a Péczely György által kidolgozott ariditási index számítás szerint: 1760/2.5C, ahol C a csapadék, az 1,00 feletti érték már a klíma száraz jellegére utal.

<sup>15</sup> WHITE 2011. 7–8.; GLACKEN 1967.; GROVE 1995.

<sup>16</sup> WHITE 2011. 15; İNALCIK 1973. 41–42.

<sup>17</sup> WHITE 2011. 17; ALBION 1926.

<sup>18</sup> BRAUDEL 1979.

<sup>19</sup> A birodalmi ökológia fogalmán az amerikai szerző a történeti ökoszisztémák működését érti, amely magába foglalja a természeti környezetet, a gazdálkodási és elosztási rendszereket, valamint a politikai-katonai döntéshozás mechanizmusait.

<sup>20</sup> WHITE 2011. 17.

közös genetikájú képződmény, sokkal inkább Eurázsia kora újkori nagy agrárbirodalmaival összevethető. Így a Ming kori Kínával, a Mogul Indiával, a Szafavida Perzsiával, a moszkvai Oroszországgal, vagy a Tokugawa Japánnal, hogy csak a nagyobb „játékosokat” vegyük számításba. Ezekben a birodalmakban változó módon és mértékben, de bürokratikus kontrol alatt működtek a települések, a földhasználat, s mindenekelőtt a főváros és a hadsereg ellátása. Talán csak a Ming-kori Kínának<sup>21</sup> és a Mogul-kori Indiának<sup>22</sup> mozogtak szélesebb skálán a hozzáférhető erőforrásai, ám ezek jóval kiterjedtebb birodalmak voltak területileg és a népesség számát tekintve is.

SZULEJMÁN uralkodásának évei jelezték az Oszmán Birodalom klasszikus korát, amikor a politikai és a katonai rendszer a legnagyobb teljesítményre volt képes, a birodalom katonái olyan távoli frontokon harcoltak eredményesen, mint Perzsia és Magyarország. A flotta újjáépítése Lepanto után a birodalmi ökológia működésének tetőpontját jelentette, amelynek rendszerében a birodalom erőforrásai legelső sorban a háborúzás képességének megteremtését szolgálták. 1571-ben a lepantói katasztrófát sikerrel dolgozta fel a birodalom, ebben az időben volt a rendszer teljesítőképességének csúcspontján. A felszín alatt ugyanakkor már megmutatkoztak a válság első jelei.<sup>23</sup>

A tizenhatodik század végére a birodalmi ökológia a saját sikereinek vált az áldozatává. Miu-tán generációk munkájával felépítették a katonai rendszert és a fővárost, amely a kora újkori világ legnagyobb városa volt, a birodalom szembekerült a népességnomás és az erőforrások szűkösségének problémájával. Az Oszmán Birodalom klasszikus korában a népesség számos régióban elérte az eltartó képesség felső határát. A Mediterránium központi tartományaiban nem volt több hozzáférhető szántóterület. A parasztság környezeti, társadalmi és technológiai okokból nem tudta növelni az élelmiszer termelését, s szembekerült a csökkenő határhaszon problémájával. A birodalom egésze nem nézett ugyan szembe egy malthusi típusú ellátási válsággal, Grúziában, vagy a dunai tartományokban még többlet is mutatkozott tizenhatodik század végén,<sup>24</sup> de számos tartományban komoly élelmezési problémák mutatkoztak.<sup>25</sup> A népességnövekedés már a kis jégkorszak által okozott éghajlati-környezeti problémákat megelőzően is komoly nehézségeket okozott a birodalomban. A termőterület csekély volt, az egy főre jutó termésmennyiség csökkent már a tizenhatodik század derekától kezdődően. A tizenhatodik század második felében pedig a birodalom megindult a krízis lejtőjén, s ez a folyamat kulminált az 1590-es években. Az ellátási helyzet Közép-Anatóliában volt a legsúlyosabb, amiben szerepe lehetett annak is, hogy ezen a vidéken a gazdálkodás kevésbé volt diverzifikált, búzát és árpat termeltek, valamint birkát és kecskét tenyésztettek. A hektikusan változó adóztatás, és a háborús időkben különösen súlyos kényszer beszolgáltatások súlyosbították az egyébként sem rózsás helyzetet. Ugyanakkor a birodalom arra még képes volt, hogy egy átlagos évben felmerülő ellátási problémákat megoldja. Kiterjedt területeket érintő nélkülözéssel és éhínséggel abban az esetben kellett csak számolni, amikor az éghajlati-környezeti és a politikai-katonai katasztrófák egymás hatásait felerősítették. A katasztrófa sújtotta területek azonban nem csak önmagukban voltak veszélyesek, hanem a migráció csatornáin keresztül exportálták a problémáikat és a konfliktusaikat a városokba, s legfőképpen a fővárosba, Isztambulba.<sup>26</sup>

<sup>21</sup> WHITE 2011. 18.; MCNEILL 1998.

<sup>22</sup> WHITE 2011. 18.; HABIB 1999.

<sup>23</sup> WHITE 2011. 51.; FAROQHI 2004.

<sup>24</sup> WHITE 2011. 75.; MCGOWAN 1969.

<sup>25</sup> WHITE 2011. 52.

<sup>26</sup> WHITE 2011. 78.



1. ÁBRA ❖ Az Oszmán birodalom tartományai 1600 környékén (WHITE 2011, xx. illetve INALCIK-QUATAERT 1994. nyomán)

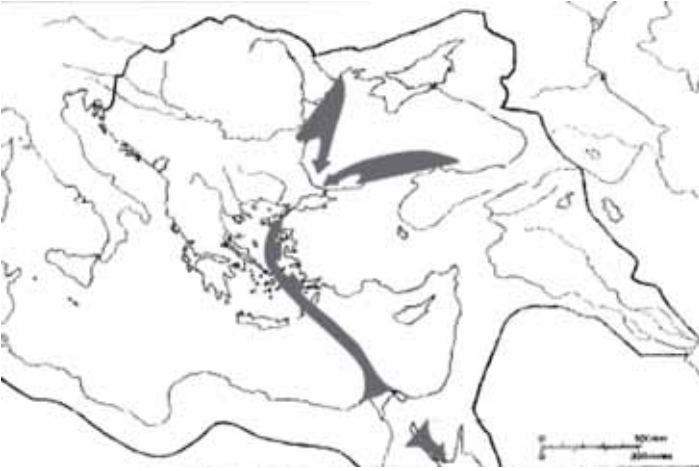
A birodalom a tizenhatodik század második felében jobbára még nem nélkülözött és nem mutatta a hanyatlás egyértelmű jeleit, de növekvő mértékben sebezhetővé vált. Jobb években a birodalmi ökológia rendszere az alapfunkciókat könnyedén ellátta, s biztosítani tudta a háborús mozgósítás feltételeit is. Ugyanakkor rosszabb években, szárazság, éhínség, vagy katonai kudarcok idején, esetleg a népességnomás következtében megnövekedhetett az instabilitás veszélye, amely végső soron elvezethetett az ellátási rendszer összeomlásáig. A tizenhatodik század vége felé pedig a jó évek az Oszmán Birodalom számára fenyegetően megfogytak.<sup>27</sup>

## A katasztrófák évtizede

SAM WHITE egyik alapkérdése, hogy az Oszmán Birodalom számára a tizenhat-tizenhetedik század fordulójának válsága elkerülhető volt-e. Minden valószínűség szerint egyedül a népességnomás nem lett volna elegendő a válság eszkalációjához, ehhez az is kellett, hogy a népességnomás kombinálódott a természeti katasztrófákkal és hibás kormányzati lépésekkel. Az 1580-as évek perzsa háborúit követően az Oszmán Birodalom népessége egy rövid békeidőszak áldásait élvezte. Az 1589 és 1591 közötti békeévekben nem voltak számottevő éhínségek, járványok, sem pedig lázadások a birodalom határain belül. Ebben az időszakban a szultán még a Velencébe irányuló gabonaexportot is engedélyezte.<sup>28</sup> Amikor azonban újramezdődött a Habsburgokkal folyó

<sup>27</sup> WHITE 2011. 76–77.

<sup>28</sup> WHITE 2011. 103.



2. ÁBRA ❖ Az Oszmán birodalom gabona ellátási rendszerének térbeni működése a tizenhatodik század végén (WHITE 2011, 34. nyomán)

ínségekkel, járványokkal és felkelésekkel szemben.<sup>29</sup>

A dzseláli-felkelés központja a közép-anatóliai Karamán tartomány volt. Karamán tartomány története jól példázza a klasszikus oszmán kor birodalmi ökológiájának gyengeségeit. A tartomány még az oszmán hódítás első szakaszában, a tizennegyedik században került a birodalom



3. ÁBRA ❖ Az Oszmán birodalom birka ellátási rendszerének térbeni működése a tizenhatodik század végén (WHITE 2011, 36. nyomán)

tatott háború, a birodalom egyre közelebb került a katasztrófához. Az Oszmán Birodalom tizenhatodik századi hadjáratai jobbra rövidék és győzelmesek voltak. Az 1590-es évek elején kezdődő magyarországi „hosszú háború” viszont elhúzódott, s a katonai erőfeszítéseket természeti katasztrófák hátráltatták. A kiterjedő ellátási válság aláásta az Oszmán Birodalom ellátó rendszerének teljesítőképességét, és sebezhetővé tette a birodalmat az éh-

sáncai mögé, ugyanakkor az állami önállóság és a Karamán-dinasztia emléke még a tizenhatodik század végén is elevenen élt, ami fontos szerepet játszott abban, hogy ez a tartomány vált a dzseláli-felkelés központjává. A Közép-Anatóliában általában alkalmazott egyszerű mezőgazdasági technika és a szemiárid környezet kiszolgáltatottá tette a parasztokat az éghajlati fluktuációkkal szemben. Ráadásul a belső kontinentális területeken rendkívül nehézkes volt nagyobb távolságról gabonát szállítani.<sup>30</sup>

<sup>29</sup> WHITE 2011. 138.

<sup>30</sup> WHITE 2011. 104.



## A kis jégkorszak és a nagy szárazság

Természettudományos források szerint a tizennegyedik század derekától a tizenötödik század elejéig, a birodalom kiépítésének első szakaszában a nyugat-anatóliai és a dél-balkáni területeken a klíma hideg és csapadékos volt. A tizenötödik század derekán, amikor II. MEHMED elfoglalta Konstantinápolyt, minden rendelkezésre álló információ szerint szárazzá vált a klíma ezeken a területeken. Az első jelentősebb klímaeseményről szóló történeti híradás az 1490-es évekből maradt fenn, amikor Anatólia kiterjedt vidékei szárazságtól, éhínségtől és járványoktól szenvedtek.<sup>31</sup>

A tizenhatodik század első felében az Oszmán Birodalom elfoglalta Magyarország jelentős részét és Egyiptomot is. Klímátörténeti kutatási eredmények arra mutatnak, hogy a Kelet-Mediterránumban ekkor volt a legmérsékeltőbb időjárás az egész kora újkorban. A kiegyensúlyozott éghajlati rezsim uralmára utalnak a faégyűrű rekonstrukciók, s az is, hogy a történeti forrásokban alig van említés éhínségekről és nélkülözésekről.<sup>32</sup> I. SZELIM (1512–20) és SZULEJMÁN (1520–1566) korának kiegyensúlyozott éghajlata támogatta a birodalmi expanziót. Az 1560-as évektől ugyanakkor az időjárás egyre kiszámíthatatlanabbá vált, s megszaporodtak az időjárási anomáliák. 1561-ben, 1570-ben és 1585-ben minden év tavaszi szárazsággal telt, amelyet éhínségek kísérték. Másfelől az 1565-ös év rendkívül csapadékos volt, Edirnéből és Szófiából nagy esőzésekről és havazásokról szóló híradások maradtak fenn. 1572-ben és 1574-ben ugyancsak jelentős áradások pusztítottak a Balkánon, ráadásul ugyanezekből az évekből maradtak fenn az első folyó befagyásokra vonatkozó híradások. Különösen hidegek voltak a telek Bulgáriában 1565-ben, Görögországban 1577-ben, Kelet-Anatóliában pedig 1578-ban.<sup>33</sup> A közeli Krétáról velencei hivatalnokok feljegyezték, hogy a szigorú tél vagy a szárazság éhínségeket okozott szinte minden évben 1585-től kezdődően.<sup>34</sup> A rendelkezésre álló klímátörténeti adatok szerint a tizenhatodik század végén felerősödtek a kis jégkorszak társadalmilag kedvezőtlen hatásai. A téli hideg idő és kiszámíthatatlan csapadékjárás által meghatározott klímarendszer a tizenhetedik században is folytatódott, meghatározva az Oszmán Birodalom ökológiai lehetőségeit.

A tizenhatodik század utolsó évtizedének politikai-katonai, és gazdasági-környezeti eseményeit szemlélve szembevetnő, hogy egy új korszak kezdődött a birodalmi ökológia történetében. A keresztény időszámítás szerint 1591/92-ben volt az ezeréves évfordulója Mohamed Mekkából történő kivonulásának, a hidzsrának a holdhónapokra alapozott muszlim időszámítás szerint. Az ezredforduló próféciaik egész sorát inspirálta, ahogy a keresztényeknél is történt hatszáz évvel korábban.<sup>35</sup> Amikor a muszlim világ belépett az új évezredbe, akkor vette kezdetét az utóbbi hatszáz év leghosszabb szárazsága az Oszmán Birodalom területén. Ezeken a vidékeken évtizedenként egy-két alkalommal lehetett számítani szárazságra, s a parasztok meg is tanultak alkalmazkodni ehhez. Az azonban, hogy öt-hat egymást követő évben is szárazság legyen, teljes mértékben ismeretlen volt. Ráadásul ez a szárazság egybeesett az Oszmán Birodalom egyik leghosszabb háborújával, amely az ellátási rendszerekre, nemkülönben pedig a birodalom ökológiai pilléreire hallatlan terhet rakott.

<sup>31</sup> WHITE 2011. 138.

<sup>32</sup> WHITE 2011. 135; D'ARRIGO – CULLEN, 2001.; TOUCHAN, R. et al., 2003

<sup>33</sup> WHITE 2011. 138.

<sup>34</sup> WHITE 2011. 136; GROVE, J. – CONTERIO, A. 1995.

<sup>35</sup> WHITE 2011. 140; SUBRAHMANYAM, SANJAY 2001

## A magyar háború

Az általános válság feltételeinek kialakításában WHITE szerint az emberi ostobaság és természeti katasztrófák jótékonyan támogatták egymást. Az 1580-as években folytatott perzsiai háborúk idején az oszmán vezetés elővigyázatosan kerülte egy második front megnyitását. Az 1590-es évek elején azonban az expanzionista frakció fölénybe került, és sikerült meggyőzniük III. MURÁD (1574–95) szultánt, hogy kezdjen egy új háborút a régi ellenséggel. Mindazonáltal az oszmán államférfiak alaposan elszámították magukat. A gyalogság megerősödése és az új típusú erődítés alaposan megváltoztatta a háború természetét Európában, s ennek következtében radikálisan megemelkedtek a hadviselés költségei. A Habsburg-kormányzat modernizálta az erődítményeket és azok fegyverzetét, s a harcokban nagyobb szerepet kapott a gyalogság tüzereje. Az oszmán haderő már nem tudott olyan gyorsan előrenyomulni, s a török katonai vezetők nem tudták rövid úton elérni a stratégiai céljaikat. Nem véletlen, hogy az oszmán történetírásban a háborút „hosszú háborúnak” nevezték el. A békét a küzdő felek kölcsönös kimerülése hozta el 1606-ban, amely csekély eltérésekkel<sup>36</sup> a háború előtti helyzetet állította vissza.<sup>37</sup>

Az Oszmán Birodalom viszonylagos kudarcának tehát az egyik meghatározó oka a hadügyi forradalom volt. Egy generációval korábban a birodalom még klasszis különbséggel volt fölényben az ellenfeleivel szemben, köszönhetően a természeti és az emberi erőforrásainak.<sup>38</sup> Ugyanakkor a birodalom népességének tizenhatodik századi növekedése az erőforrásokat nyomás alatt tartotta, a városok és a hadsereg növekedése miatt emelkedett a kereslet az alapvető javak iránt. A kis jégkorszak hideg időjárása mindenekelőtt a fronton harcoló csapatokat sújtotta. Az első évek jobban sikerültek, a perzsa háború utáni békeévekben sikerült feltölteni a készleteket. A bajok 1594 végén kezdődtek, a tél nagyon szigorú volt, a fronton harcoló janicsárok ellátási problémák miatt panaszkodtak. 1595 februárja és áprilisa között három hónapra befagyott a Duna Magyarországon, s a hadseregek oda-vissza portyáztak a jégen. A hosszú tél miatt a tavaszi termés a Balkánon tönkrement. Majd amikor elolvadt a jég, a Duna nagy területeket öntött el, s a katonák között betegségek ütöttek fel a fejüket. 1595/96 tele újra hideg és rendkívül havas volt, éhínség tört ki előbb Boszniában, majd végig a magyar határ mentén. Megfelelő ellátás híján az ellátmány beszerzésének ügyét a katonák a saját kezükbe vették.<sup>39</sup> 1595-ben III. MURÁD halála után fiatal fia, III. MEHMED (1595–1603) került a trónra. Az oszmán hadsereg 1596 októberében a Mezőkeresztési csatában jelentős győzelmet aratott, de ezzel sem tudta a javára fordítani a háború alakulását. A dél-balkáni területek pusztító szárazsága miatt a magyarországi fronton harcoló török hadsereg éhínségtől, vízhiánytól és járványos betegségektől szenvedett.<sup>40</sup> A hosszú háború legsúlyosabb következménye a birodalom hátországát illetően az volt, hogy a hadjáratok évről-évre újabb és újabb extra igényeket támasztottak a parasztgazdaságokkal szemben. A tartóssá váló szárazság és a hadjáratok együttes hatása következtében az oszmán ellátási rendszer lefelé vezető válság spirálba került.

A hadsereg mellett a főváros ellátását is mindenáron biztosítani kellett. Ennek érdekében olyan távoli területekről importáltak gabonát, mint Egyiptom, Bulgária vagy Kelet-Anatólia.

<sup>36</sup> Érdemes azonban megjegyeznünk, hogy Eger és Kanizsa eleste regionálisan súlyos csapást jelentett a magyarországi végvár vonal számára, bár a stratégiai ponthelyzetet valóban kevésbé befolyásolta.

<sup>37</sup> WHITE 2011. 144.; GRANT 1999.

<sup>38</sup> WHITE 2011. 144.; BÖREKÇI 2006.

<sup>39</sup> WHITE 2011. 144.; RÁCZ 1999. 29–30., 94.

<sup>40</sup> WHITE 2011. 145.

Nem meglepő módon mind III. MURÁD, mind pedig III. MEHMED a spekulánsokat és a csempészeket vádolta a hiányok miatt. A válsághelyzet elmélyítésében a janicsárok is kivették a részüket, privilégiumaikkal élve engedményes áron vásárolhatták az élelmiszert, amit jókora haszonnal adtak tovább. A szorult helyzetben lévő oszmán állam a szükséghelyzetre az adók emelésével és a rendkívüli háborús hozzájárulások bevezetésével reagált. Ez a hétköznapi gyakorlatban központi árszabályozást, és rendszeres rekvirálásokat jelentett. 1593/94 telén a kormányzat betiltotta a birkavágást a Balkán és Anatólia nagy részén.<sup>41</sup> 1595-ben az állati termékek, a zsír és vaj kifogytak, a birodalmi kormányzat megtiltotta a hajótulajdonosoknak még a hajók olajozását is. Mindazonáltal a központi árszabályozás csak súlyosbította a helyzetet, ám az 1590-es években a folyamatos szükséghelyzet és a háborús igények kizártak mindenféle enyhítést, különösen a szárazföldi tartományokat illetően, amelyeket a leginkább sújtotta az aszály és az éhínség. Fontos megjegyezni, hogy a morális felhangokban gazdag politikai nyilatkozatok ellenére az oszmán árellenőrzés nem elsősorban a birodalom szegényeit kívánta támogatni, sokkal inkább a hadsereg ellátását kívánták ily módon biztosítani, tekintettel arra, hogy a kincstár anyagi lehetőségei igen korlátozottak voltak.<sup>42</sup>

## A banditizmus eszkalációja

1591 végén, a száraz időjárás első karakteres megjelenésétől számítva a banditizmus évről évre erősödött a birodalomban 1596-ig, amikor is Közép-Anatóliában kirobbant a dzseláli-felkelés. Ezekben az években nemcsak az incidensek száma növekedett meg, hanem azok egyre inkább Anatólia középső részén koncentráálódtak, főként Karamán tartomány vidékén. A támadások koreográfiája elég hasonló volt, több tucat, esetenként több száz lovas fosztogatta a falvakat, egyiket a másik után. A banditizmus kezdeti emelkedése minden bizonnyal a szárazság által támasztott nehézségekre adott válasz volt. 1593 után azonban már a háborús szükségletek növekedése is szignifikáns szerepet játszott ebben. Emelkedtek az adók és gyakoribbá váltak a rekvirálások, a gabona és a birkák a városokba és a hadsereghez áramlottak.

A katonák távolléte lehetőséget adott a banditáknak arra, hogy a rablótámadásokat érdemi kockázat nélkül hajtsák végre. A szerencsétlen parasztoknak gyakran nem volt könnyű különbséget tenniük a birodalom katonái és a banditák között. A szpáhik is gyakran kényszereket alkalmaztak annak érdekében, hogy kizsarolják a falusiaktól a kontingensek kiállításához szükséges ellátmányt. S gyakori volt az is, hogy a banditák katonáknak adták ki magukat. A parasztok pedig védekezésüképpen felfegyverkeztek, és megszervezték az ellenállást. Ilyen módon az adószedés és banditizmus társadalmi hatásai és következményei nagyon hasonlóak voltak.

A „nagy szárazság” által kiváltott éhínség és erőszak vidéki menekülthullámot indított el. A menekülthullám már 1592-ben elkezdődött, Tripoli (Libanon) környékén elhagyott kertekről, Szíriából pedig élelmezési szükséghelyzetről írtak a kortársak.<sup>43</sup> A következő években már Anatóliára is kiterjedt a menekülthullám, 1595-ben pedig ez a folyamat elérte a Balkánt is. A menekültek tömeges beáramlása következtében Isztambulnak számos járvánnyal kellett szembenéznie 1592-ben, majd 1595-ben újra. A korabeli leírások alapján az egyik mindenképpen a

<sup>41</sup> WHITE 2011. 149.; GREENWOOD 1988.

<sup>42</sup> WHITE 2011. 149.; GRÁDA 2009.

<sup>43</sup> WHITE 2011. 152.

bubópestis lehetett, s a diagnózisok alapján 1595-ben a lépfene is felütötte a fejét, amelyet a fekete színű bőrelváltozások nyomán „oroszlánmancsnak” neveztek a kortársak.<sup>44</sup> A kibontakozó válság folyamatában a fordulópontot 1594/95 száraz tele jelentette, a helyzet olyan súlyossá vált, hogy nem lehetett gabonaszállító hajókra sem számítani a fővárosban az alacsony vízszint miatt, a gabona csak állatok hátán volt szállítható. 1596 tavaszán érte el az éhínség a csúcspontját, a kortárs beszámolók drámaian írták le a fővárosban tapasztalható viszonyokat. 1596 márciusára az alapvető élelmiszerek hiány már mindenkit utolért. Májusban az állam vezetői, élükön a szultánnal a csapásoktól való megszabadulásért imádkoztak. A szultán egri hadjárata rengeteg élelmiszert vont ki a piacról. Júliusban egy üstökös jelent meg az égen, amiről a kortársak úgy vélték, hogy a közelgő végítélet előjele.<sup>45</sup>

1596 augusztusában feljegyezték, hogy Isztambulban a janicsárok élelmezésére már nem maradt juh. A csempészés, a spekuláció és a hiány akuttá vált, a jelentős katonai igények pedig nem enyhültek. A hadsereg élelmezésének egyik legfontosabb forrása a birka ellátás volt. Az Oszmán Birodalom birka ellátási rendszere az 1570-es évek óta leépült, a rendszert nagymértékben sebezhetővé tette az, hogy az árak és az igények hektikusan változtak. Ugyanakkor az állattal való ellátás ökológiája nagyban különbözött a gabonaellátásától. A tenyészállatok levágása rövidtávon nehezen korrigálható hiányt teremtett. A birodalmi kormányzat a rendszeresen alkalmazott kötelező árszabályozással súlyosbította a tenyésztők helyzetét. A birodalmi kormányzat fellépései az állati termékekkel üzletelő spekulánsok és a csempészek ellen azonban teljesen eredménytelenek voltak. A juhokat a Duna vidékéről gyakran Lengyelországba csempészték, a kurd és a türkmén régiókból pedig a juhokat inkább Közép- és Nyugat-Anatólia piacaira hajtották.<sup>46</sup> 1592/93-ban a porta felemelte az adókat, és különösen súlyos összegeket csikart ki a zsidó és az örmény közösségekből. De mivel így sem volt elegendő forrás a birkák vásárlására, ezért a kormányzat a nomád törzsek rovására rekvirálásokba kezdett a központi oszmán területeken. 1593-ban a kormányzat már tiltotta a birkák levágását a Balkán és Anatólia kiterjedt régióiban, s az embereknek azt ajánlották, hogy egyenek inkább kecskét.<sup>47</sup> Az állathiány következtében legelsősorban a birkák, de általában véve az állatok váltak a rablások legfontosabb célpontjává. A korabeli panaszlevelek hangsúlyozták, hogy a rablók nem egyszerűen elvitték a javakat, hanem juhokat, bányákat és más állatokat raboltak. A helyzetet súlyosbította az is, hogy a birkák jelentős számban áldozatul estek a kis jégkorszak hideg téli időjárásának is. 1595-ben Bursa ellátása került végveszélybe, mivel a moldvai és a havasalföldi birkák ezerszámra pusztultak a rendkívül hideg időben. Hasonlóképpen szemtanúk számoltak be arról, hogy a magyar hadszíntéren nagy volt a hiány lovakban és igavonó állatokban, amelyek nagy számban pusztultak el a hideg és a hó miatt.<sup>48</sup> Nagy pusztítást okoztak az állatbetegségek is, amelyek megtizedelték az éhező nyájakat és csordákat. A kortárs krónikás, MUSZTAFÁ ALI beszámolója szerint 1591-ben vagy 1592-ben marhavész sepert végig az egész birodalmon. 1598-ban a velencei követ beszámolója szerint húshiány volt a birodalomban, s 1595-ben kitört a lépfenejárvány Isztambulban, s lehetséges, hogy a marhavész is visszatért, de ez utóbbira nincs elegendő adat.<sup>49</sup>

<sup>44</sup> WHITE 2011. 153.

<sup>45</sup> WHITE 2011. 154.

<sup>46</sup> WHITE 2011. 156.

<sup>47</sup> WHITE 2011. 157.

<sup>48</sup> WHITE 2011. 157–158.

<sup>49</sup> WHITE 2011. 158–159.

A kialakult helyzetre a porta rugalmatlanul reagált, a kormányszámnak továbbra is tízezerszámra volt szüksége birkára Kelet- és Közép-Anatóliából. Az állattulajdonosoknak ebben a helyzetben nem volt választása, ami egy egyre inkább akuttá váló ellátási válságot indított el. Különösen súlyos terhek nehezédtek Karamán tartományra, amelynek Isztambul ellátásában volt fontos szerepe. A tartomány számára kétszázézer birka beszolgáltatását írták elő, ez a szám még egy átlagos és normális évben is kirívóan sok lett volna. Igaz, hogy az 1566-as magyarországi hadjárat alkalmából SZULEJMÁN egyszerre kétszázézer birkát vásároltatott, de azokat a gazdagabb és nagyobb állatállománnyal rendelkező dunai tartományokból szerezték be.<sup>50</sup> Karamán területéről ritkán kértek hatszámjegyű állatállományt, s 1595-ben mindjárt kétszázézeret követeltek. A helyzetet súlyosbította, hogy 1595 rendkívüli év volt, szárazsággal, éhínséggel és állatpestissel, ami eleve csökkentette az állományt. Ebben a helyzetben kétszázézer birka beszolgáltatása végzetes csapást jelentett az állattartók számára. A szegényeknek az állatok jelentették az egyetlen szociális biztonsági hálót. Ráadásul az ellátási rendszer összeomlása után a juhokat a szultán a fővárosba rendelte eladásra, a húsnak pedig központilag meghatározott ára volt, ami jelentősen elmaradt a piaci ártól, nagy veszteséget okozva ezzel az állatok tulajdonosainak. Előre látható módon az állatok begyűjtése számos helyen fosztogatásba torkollott, aminek következtében teljesen áttekinthetetlen kaotikus helyzet alakult ki, különösképpen így történt ez Karamán tartomány területén. Nemcsak az ellátási rendszer omlott össze, hanem a jogi és a kormányzati rendszer is, aminek következtében a parasztok és pásztorok többé már nem voltak békés adófizetők. Nem tudatos és előre eltervezett mozgalomról volt szó, inkább az történt, hogy a központi kormányzat méltánytalan igényei ellenállást ébresztettek, s a törvénytelenések elérték a társadalmi robbanáshoz szükséges kritikus tömeget, a bűnöző csoportok pedig hólabdaszerűen növekedésnek indultak. Ez a láncreakció indította el a dzseláli-felkelést.

## A dzseláli-felkelés

Ahogy 1596-tól kezdődően a szárazság eszkalálódott, úgy vált egyre súlyosabbá a birodalom helyzete. A rablócsapatok száma megnövekedett és egyre magabiztosabbá váltak, már nem csak a falvakat fosztogatták, hanem rátámadtak a tartományi városokra is. Ezek a rablócsapatok idővel összeálltak egy lázadó hadsereggé, amit kortárs forrásokban dzselálinak neveztek. A magyar háború, a perzsa harcok, és az újabb szíriai felkelés miatt a birodalomnak nem volt ereje ahhoz, hogy leverje a lázadókat. A terjedő erőszak és létbizonytalanság pedig menekülthullámokat indított el a hegyek és a városok irányába.<sup>51</sup>

Maga a dzseláli elnevezés egy tizenhatodik század eleji felkelésre utal, amely Amászjában esett meg, s amit egy bizonyos DZSELÁLI sejk vezetett. Ennek a jelentősége tisztázatlan, de a kifejezés már 1571-ben megjelent az oszmán dokumentumokban. A dzseláli elnevezést nem kifejezetten és közvetlenül a bűnözőkre használták, hanem inkább nagyobb bandákat értettek rajta. SAM WHITE szerint nehéz pontosan meghatározni a szó jelentését, mert az 1590-es évekig csak néhány alkalommal használták a kormányzati dokumentumokban. Azonban az 1591-96 között történt bandita incidensekre csaknem kivétel nélkül a dzseláli kifejezést használták. A tényleges dzseláli-felkelés 1595 végén kezdődött, a Taurus-hegységből indult el, ahonnan eljutott

<sup>50</sup> WHITE 2011. 161.; VEINSTEIN 1986.

<sup>51</sup> WHITE 2011. 163–64.

Karamán tartományba. 1596-ra a banditák már egész Közép-Anatóliában komoly fenyegetést jelentettek. A szultán a lázadók fejére vérdíjat tűzött ki, minden eredmény nélkül.<sup>52</sup>

A banditák vezetői igen különböző társadalmi háttérrel rendelkeztek, voltak az 1580-as években Szíriában működő zsoldos kapitányok, de zömükben egyszerű és jobbára fegyelmezetlen banditák voltak. A lázadóknak nem volt deklarált céljuk vagy ideológiájuk. Némely történész vallási motívumokat vélt felfedezni, amiben része lehetett annak, hogy a dzselálik valóban síita szimpatizánsok voltak, s néhány ilyen szekta is jelen lehetett a körükben. De a történészek zöme egyetért abban, hogy a többségnek nem volt konkrét politikai célja, a személyes ambíció és opportunizmus mozgatta őket.<sup>53</sup>

## Éghajlati anomáliák a dzseláli-felkelés idején

1596 végén intenzívebbé vált a szárazság, ami elmélyítette a birodalom válságát. 1597 szigorú és havas télének, valamint a hideg tavasznak súlyos következményei voltak a magyar fronton. A Duna egymást követő teleken befagyott: 1597 januárjában és 1599 márciusában a katonák átkeltek a jégen, 1600/1, 1602/3 szekerek és ágyúk keltek át a befagyott folyókon. 1603/4 tele ugyancsak nagyon szigorú volt Szerbiában, Belgrádnál befagyott a folyó. Ha pedig éppen nem fagyott be, akkor áradt. 1597 őszén heves esőzések nyomán áradások voltak, 1598 végén és 1599 elején a szemtanúk nagyszámú áradásról számoltak be a magyar front vidékéről. Az oszmán krónikák az 1596 és 1606 közötti évek csaknem minden telét hidegnek és csapadékosnak írták le, közülük 1597/98 és 1601/02 telei voltak a leginkább szélsőségesek. A török katonákat éhínség sújtotta és járványok tizedelték.<sup>54</sup>

A források ismeretében SAM WHITE arra a következtetésre jutott, hogy a dzseláli-felkelés kirobbanásához az állatállomány nagymértékű pusztulása és a katonai ellátó rendszer új nehézségei járultak hozzá a legerőteljesebben. A „nagy szárazság” körülményei között nem volt esély az oszmán hadsereg ellátási rendszerének javítására. A katonák gyakran hónapokig szolgáltak fizetés, vagy alapvető ellátás nélkül. Különösen a janicsárok nyugtalansága volt szembetűnő, de a szpáhik mozgósításával is gondok voltak. Az angol krónikás, RICHARD KNOLLES beszámolója szerint 1601/02 telén kétezer török katona fagyott meg, vagy halt éhen.<sup>55</sup> Isztambul és az Észak-Balkán ugyancsak szigorú telekkel nézett szembe 1597 decemberében, velencei beszámolók szerint a tél hideg és havas volt, április végéig számolni kellett fagyokkal. 1604 áprilisáról írta a velencei követ, hogy a Boszporusznál megjelent a jég.<sup>56</sup>

Anatóliában volt azonban a legrosszabb a helyzet. 1605-re a dzseláli hadsereg létszámát harmincezer főre tették, akik raboltak és gyilkoltak mindenfelé Anatóliában. A velencei híradások szerint Anatólia és Karamán tartományok voltak a felkelés központjai. A dzseláli hadsereg kisebb bandita csapatokból állt, amelyek öt-hatszáz embert számláltak. A stratégiájuk az volt, hogy betörték egy településre, megölték húsz-harminc embert, ugyanennyit megsebesítettek, a terrorizált lakosoktól pedig elvették, amire szükségük volt. Ilyen körülmények között a gazdálkodás Anatóliában egyfajta szerencsejátékká vált. A helyzetet súlyosbította, hogy a Nílus áradása

<sup>52</sup> WHITE 2011. 165–166.

<sup>53</sup> WHITE 2011. 166.

<sup>54</sup> WHITE 2011. 175.; RÁCZ 1999, 94.

<sup>55</sup> WHITE 2011. 175.; KNOLLES – RYCAUT 1687–1700.

<sup>56</sup> WHITE 2011. 177.

1600-ban és 1604-ben különösen alacsony volt, aminek következtében a birodalom gabonarak-tárának számító Egyiptomban is éhínségek voltak, s pestisjárványról is szóltak a híradások.<sup>57</sup>

Az alapvető élelmiszerek ára Anatóliában megháromszorozódott 1595 és 1604 között, a búza és a birka ára pedig ötszörösére nőtt 1608-ra. Bevezette a kormányzat a kötelező árszabást, de a korabeli beszámolók szerint gyakorlatilag senki sem tartotta be azokat. Anatólia és a Balkán tartományi vezetői petíciókkal árasztották el a kormányzatot, amelyben a rossz időjárásra, és a banditizmusra hivatkozva könnyítésekért esedeztek. Egy 1603-as petíció szerint a felkelésben érintett tartományokat a vezetői elmenekültek, ott valójában a felkelők kezében van a hatalom. A harcok és a létbizonytalanság eszkálációja a parasztokat menekülésre ösztönözte, menedék-hellyé váltak a hegyek, az erődítmények és a kisebb-nagyobb városok egyaránt. Mire 1606-ban véget ért a háború Magyarországon, a kortársak azt írták Anatóliáról, hogy „elnéptelenedett”, és „romokban hever”.<sup>58</sup>

## A dzseláli-hadjáratok

A központi kormányzat többször is megpróbálta felszámolni a zavargásokat, de mindannyiszor sikertelenül. Ezek bátortalan kísérletek voltak, s az elsőrendű probléma az volt, hogy nem találtak kompetens katonai vezetőt a felkelés elfojtására. Az első próbálkozás 1599-ben volt HUSSZEIN pasa vezetésével, ám a sereg vereséget szenvedett, egy másik sereg Urfát (Edessza) ostromolta meg, de a téli hidegben nem járt sikerrel.<sup>59</sup> Ráadásul a dzseláli-parancsnokok üzleteltek a központi kormányzat korrump katonai vezetőivel. 1600/1-ben két sereget is küldött a nagyvezír minden komolyabb eredmény nélkül. 1605 elején is küldtek egy új birodalmi sereget, de a katonák fele elpusztult a nagy hideg és a rossz ellátás miatt.<sup>60</sup> Ekkor került trónra a fiatal és tapasztalatlan szultán I. AHMED (1603–17), s a Perzsiával kitört új háború is rosszul alakult a Kelet-Anatólia hegyeiben dúló hideg tél miatt. A Habsburgokkal kötött zsitvatoroki békét mérsékelt győzelemként kommunikálta központi kormányzat 1606-ban, s az ily módon felszabadult erőket a belső frontokra tudták átcsoportosítani. Mutatkozott egy déli fenyegetés is, ALI pasa Szíriában önálló királyságot akart felépíteni. Az oszmán történelem egyik leghatékonyabb parancsnoka, a veterán MURÁD pasa, a Duna-völgyében megedződött katonák élén gyorsan Konya, majd Larende területére vonult és kemény vereséget mért a dzseláli főerőkre. 1607-ben pedig Szíriában tett rendet, bevette Aleppót, októberben pedig legyőzte a lázadó szíriai sereget, amelynek nyomán ALI megadta magát. Ugyanakkor a dzseláli-felkelés nem omlott össze, a lázadók fegyveres erejének létszáma meghaladta a hetvenezer főt, s a felkelő csapatok egy új parancsnok, KALENDOROĞLU MEHMED vezetése alatt újjászerveződtek. A dzseláli hadsereg előbb megkísérelte bevenni Ankarát, majd rajtaütöttek a régi fővároson, Bursán 1607 decemberében.<sup>61</sup>

1607/08 telén a kis jégkorszak a legcudarabb szakaszába lépett, a borzasztó havazást és esőzéseket pusztító szárazság követte, ami felülmúlta még az 1590-es évek szárazságait is. Némely rekonstrukciók szerint 1608/09 tele az utóbbi ötszáz év legszárazabb tele volt az egész Mediterránumban, amely ráadásul még hideg is volt. Ebben szerepe lehetett az Etna kitörésé-

57 WHITE 2011. 178.; RAYMOND 1973.

58 WHITE 2011. 182.

59 WHITE 2011. 179.

60 WHITE 2011. 180.

61 WHITE 2011. 180–181.

nek is, amely 1606/7-ben tetőzött. Az Etna kürtőjéből nagy mennyiségű vulkáni por került a légkörbe, amelynek klimatikus hűtő hatása a következő három évben érezhető volt Európában és a Közel-Keleten egyaránt.<sup>62</sup> Velencei és krétai feljegyzések nagyon hideg télről számolnak be 1607/8 fordulóján. A görög kolostori feljegyzések pedig a folyók és tavak befagyásáról tudósítanak. Általános vélekedés szerint 1606 és 1610 között volt az utóbbi fél évezred legalább egy és legfeljebb három leghidegebb éve.<sup>63</sup> A kis jégkorszak lehülése globális jelenség volt, a tizenhetedik század elején a Temze jegén vásárokat rendeztek, Oroszországban nagy befagyásokról és éhínségekről szólnak a híradás, és a távoli Amerika partjain Jamestown telepeseinek két rendkívül hideg telet kellett túlélniük.

Amikor a katonák 1606-ban visszatértek a hosszú háborúból, a helyzet még rosszabbra fordult. A dzseláli-banditák elárastották az anatóliai tartományokat, a népesség a hegyekbe menekült, s a városokból és falvakból csak a romok maradtak. A korabeli híradások Görögország esetében is éhínségről és banditizmusról számolnak be. A Nyugat- és Közép-Anatólián átmaszírozó birodalmi csapatok ellátása megoldhatatlan feladatot jelentett. A banditák folyamatosan fosztogatták az élelmiszerkészleteket és az állatállományt, a szultán ugyanakkor parancsot adott a katonáknak a haladéktalan rekvirálásra. Mindazonáltal az igazi éhínség 1607/8 szigorú télen kezdődött, a menekülők pedig az utak mentén pusztultak el részint a betegségek, részint pedig a nagy hideg következtében. 1608-ban az erőszak oly általános volt, hogy a mezőgazdasági munkák elvégzése lehetetlenné vált, az alapvető mezőgazdasági termékek ára az égbe szökött. Az elnyomorodott parasztság mindent megevett, amit csak lehetett, s felélte az állatállományt is. A velencei követ híradása szerint a kannibalizmus megjelent még Isztambulban is, az éhezés és az anarchia pedig általánossá vált a tartományokban. Anatólia különösen szenvedett a szűkösség és a terjedő betegségek miatt, a hadsereg csak az egyiptomi szállítmányoknak köszönhetően volt ellátható.<sup>64</sup>

MURÁD pasa hadserege csak 1608 júniusának közepén tudott döntő vereséget mérni a lázadókra, a hadjárat döntő manővere az volt, hogy a lázadókat elvágták a hegyi menekülési útvonalaktól. A pasa hősként tért vissza Isztambulba, a megmaradt lázadó csapatok pedig Perzsiába menekültek, és csatlakoztak a sah csapataihoz.<sup>65</sup> A Szafavida Perzsiával rosszul alakult a háború, de a dzseláli lázadókat sikerült legyőzni, az utolsó hadjáratot MURÁD pasa 1610-ben vezette az ellenállás maradványainak felszámolása érdekében.

A dzseláli-felkelés 1596-tól 1610-ig tartott, SAM WHITE nézete szerint TIMUR LENK inváziója és az első világháború között a birodalom legsúlyosabb válságidőszaka volt. Az elégedetlen zsoldosvezérek által egybegyűjtött hadseregek tartományokat fosztottak ki, és évtizedeken keresztül ellenszegültek a birodalmi kormánzatnak. A dzseláli-felkelés alakulásában, az egész birodalmat sújtó ellátási válságban, a halálozások magas számában és az egymást követő menekülthullámokban SAM WHITE nézete szerint fontos szerepet játszott a kis jégkorszak szélsőségesen hideg és száraz időjárása. Az egymást követő háborúk és a természeti katasztrófák az 1560-as és az 1580-as években még nem jártak súlyos következményekkel. A dzseláli-felkelés azonban ennek a régóta lappangó válságnak a felszínre törését hozta el a tizenhatodik század végén, amely a birodalmi politika és társadalom fájdalmas átalakulásával járt. Az 1570-80-as évek válságai rövidéletűek voltak, amelyet az oszmán ellátási rendszer még képes volt korrigálni, s a birodalmi kormány-

<sup>62</sup> WHITE 2011. 182.; LAMB 1970.

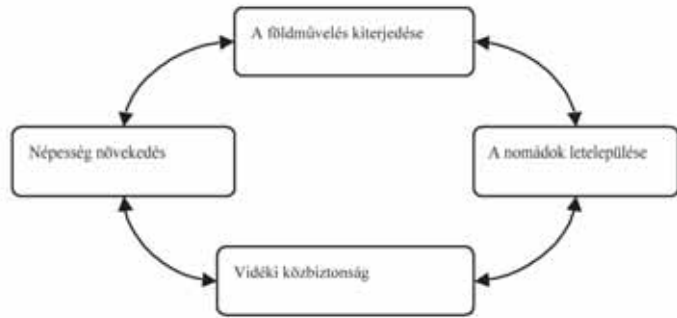
<sup>63</sup> WHITE 2011. 182.; LUTERBACHER 2004.

<sup>64</sup> WHITE 2011. 184.

<sup>65</sup> WHITE 2011. 184.; GRISWOLD 1983.



zat is megőrizte a rugalmasságát. Az 1590-es és a 1600-as első évtizedben azonban az Oszmán Birodalom fordulóponthoz érkezett. A szélsőségesen hideg és száraz időjárás által generált éhínség, a katonai patthelyzet együttes hatása a birodalmi ellátó rendszer összeomlásához vezetett. A nélkülözés és a járványok a népesség és a művelt terület csökkenéséhez vezetett mindenekelőtt a birodalom központi tartományaiban.<sup>66</sup>



4. ÁBRA ❖ A növekedés ördögi körének kölcsönhatásai az Oszmán Birodalomban a tizenhatodik század idején (WHITE 2011, 295. nyomán)

## A dzseláli-felkelés után

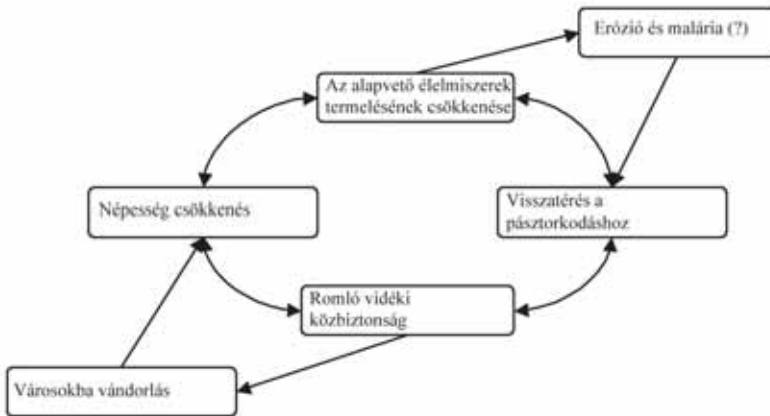
A dzseláli-felkelés idején két válsággeneráló folyamat került átfedésbe, a hosszú háború elhúzódó hadakozása és a kis jégkorszak egyik legkeményebb időszaka. Nagyívű elemzésében SAM WHITE azt igyekezett bizonyítani, hogy az Oszmán Birodalom általános válságának kialakulásában az éghajlat volt a kritikus összetevő. Ebben a válság értelmezésében az új elem az ökológiai tényező volt, amely során a szerző a kormányzó elitre is mint a krízis termékeire tekintett, akik képtelenek voltak minimalizálni a válság hatásait.

Újnak tekinthető az amerikai szerzőnek az a szándéka is, hogy az oszmán válságot globális kontextusban igyekezett elemezni. SAM WHITE felfogása szerint megvoltak a regionális sajátosságai az Oszmán válságnak, de alapvetően beleilleszkedett a kora újkor nagy válság periódusába, amelyet a kis jégkorszak ökológiai nyomása szinkronizált. Ebben a kontextusban a világméretű válságjelenségek, forrongások és lázadások nem a felemelkedő kapitalizmus és a modernitás jelei voltak Európában, sem pedig a stagnálás és a hanyatlás jelei Ázsiában, hanem a prekapitalista, avagy preindusztriális társadalmak közös sérülékenységének bizonyítékai. A helyi társadalmak és kormányzatok a világ legkülönbözőbb tájain változó sikerrel igyekeztek választ adni a népességnomás és a klímaváltozás kihívásaira. Az Oszmán Birodalomnak különösen nagy volt az ökológiai sebezhetősége, ebből következően az oszmán területeken különösen költséges és elhúzódó válság bontakozott ki, ráadásul ezeken a területeken nagyon lassú regenerálódás követte. Ennek az összetett genetikájú válságnak döntő szerepe volt abban, hogy az Oszmán Birodalom a Habsburgokkal szemben feladta az expanzív politikáját, elkezdett védekezve hátrálni, s fokozatosan elveszítette az európai politikában játszott fontos pozícióját.<sup>67</sup>

Az Oszmán területeken a népesség és a mezőgazdasági termelés egyaránt szerény növekedést mutatott a dzseláli-felkelést követő időkből. A tizenharmadik és a tizenkilencedik században Kína és Anglia lakossága megduplázódott, az Oszmán Birodalom lakossága azonban csak

<sup>66</sup> WHITE 2011. 223; GOLDSTONE 1991.

<sup>67</sup> WHITE 2011. 223–224.



5. ÁBRA ❖ A tizenhetedik és a tizennyolcadik században az Oszmán Birodalomban kialakult általános válság kölcsönhatásainak folyamatábrája (WHITE 2011, 296.)

kára közel harmadával csökkent, az évszázad második felében pedig a késő Maunder Minimum<sup>69</sup> éghajlatromlása tette próbára a tradicionális társadalmak és kormányzatok tűrőképességét.

Az Oszmán Birodalom lassú és mérsékelt regenerálódási képessége nagymértékben a Közel-Kelet, Anatólia és a Dél-Balkán ökológiai viszonyaiból következett. A klímaromlásra a helyi társadalmak gazdálkodását a földműveléstől a legeltető állattartás irányába szorította. Anatóliában voltak olyan, a dzseláli-felkelés idején elhagyott szántóterületek, amelyeket a legközelebbi alkalommal már traktorral szántották fel a huszadik században. A vidéki területek elnéptelenedése akadályozta a mezőgazdaság rekonstrukcióját. Az állattartás eltartó képessége negyede a földművelésének, ami a lét- és vagyónbizonytalansággal együtt menekülthullámokat indított el a városok irányába. A városi szegény népesség felszaporodása növelte a járványveszélyt, az újra és újra feltámadó fertőzőbetegségek pedig elgyengítették a demográfiai rekonstrukció folyamatát.<sup>70</sup>

## Epilógus: az oszmán hanyatlás

A kis jégkorszak idején SAM WHITE szerint három komoly elmozdulás történt az oszmán földek ökológiájában. Az első az volt, hogy a szemiárid régiókban a földművelés rovására előre nyomult a pásztorkodás. A második, hogy felgyorsult a népesség vándorlása a vidéki területekről a magas halálzási arányokat mutató városi övezetekbe. A harmadik pedig, hogy a birodalom nagyobb részében a földművelés diverzifikációja ment végbe az alapvető élelmiszernövények gabona monokultúráiból egy export orientált mezőgazdaság irányába. Ezek a fejlemények nem

<sup>68</sup> WHITE 2011. 227.; KARPAT 1985.

<sup>69</sup> A Maunder napfolt minimum időszaka 1645-től 1715-ig tartott, amit ANNIE and E. WALTER MAUNDER csillagászokról neveztek el, akik elsőként kimutatták ezt a tartós napfolt minimum periódust. Feltételezések szerint a Nap sugárzó energiájának csökkenése szerepet játszhatott a tizenhetedik század végének globális lehűlésében. LUTERBACHER 2001.

<sup>70</sup> WHITE 2011. 299.

csekély mértékben változott. Az 1590-es években 35 millióan éltek az Oszmán Birodalomban, a Dzeláli-felkelés után ez lecsökkent 25 millióra, de az 1830-as években sem volt több mint 32 millió a birodalom lakosainak száma. Ezek még akkor is súlyos fejlemények, ha számba vesszük, hogy a birodalom elveszítette Magyarországot és Görögország egy részét.<sup>68</sup> A birodalom népessége a tizenhetedik század dere-

okoztak feltétlenül hanyatlást, de a kialakult körülmények között az oszmán népesség újraépülése csak igen lassan mehetett végbe.<sup>71</sup>

A tímár rendszer feladása és a közvetlen kincstári igények elhagyása a birodalmi pénzügyi rendszer és a földbirtoklás átalakulásához vezetett. Az oszmán elit a birodalom növekvő katonai sebezhetőségére úgy reagált, hogy igyekeztek új szövetségeseket és kereskedelmi partnereket találni, aminek következtében a birodalom egyre erősebben kötődött Európa politikai és gazdasági rendszereihez. Az oszmán világ bekapcsolódott a nemzetközi árucserébe, alapvető változások mentek végbe, új piacok, új növények és új demográfiai és környezeti viszonyok formálódtak ki. A tizenharmadik század végére az Oszmán Birodalom gazdasága már egyértelműen és erőteljesen kapcsolódott az Európa központú világgazdasághoz. A birodalmi kormányzat ugyanakkor nem volt képes egy új és valóban hatékony létfenntartási rendszert felépíteni, amelyre támaszkodva újra versenyképessé tehetné volna az egykor oly félelmetes oszmán hadsereget. A birodalmi elit belpolitikája a magán földbirtoklás elismerése és a regionális elitekkel való kiegyezés irányába mozdult el. A kormányzatra egy időben nehezedett a belső ökológiai és a külső gazdasági nyomás, s erre a kihívásra SAM WHITE konklúziója szerint sem az oszmán társadalom, sem pedig az egymást váltó elitek nem tudtak valóban eredményes válaszokat találni.<sup>72</sup> \*

#### FELHASZNÁLT IRODALOM

- ALBION, ROBERT (1926): *Forests and Sea Power*. Cambridge, Harvard University Press.
- BEHRINGER, WOLFGANG (2010): *A klíma kultúrtörténete*. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig. Budapest, Corvina Kiadó.
- BERKES, NIZAZI (1964): *The Development of Secularism in Turkey*. Montreal, McGill University Press.
- BÖREKÇI, GÜNHAN (2006): A Contribution to the Military Revolution Debate. The Jannissaries' Use of Volley Fire during the Long Ottoman-Habsburg War of 1593–1606 and the Problem of Origins. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarica* vol. 59. no. 4. 407–38.
- BRAUDEL, FERNAND (1979): *Le temps du monde*. Civilisation matérielle, Economie et Capitalisme XVe–XVIIIe Siècle. Paris, Armand Colin
- BRÁZDIL, RUDOLF–DOBROVOLNÝ, PETR–LUTERBACHER, JÜRG–MOBERG, ANDERS–PFISTER, CHRISTIAN–WHEELER, DENNIS – ZORITA, EDUARDO (2010): European climate of the past 500 years: new challenges for historical climatology. *Climatic Change* vol. 101. issue 1-2. 7–40.
- BRÁZDIL, RUDOLF – WHEELER, DENNIS – PFISTER, CHRISTIAN (2010): European climate of the past 500 years based on documentary and instrumental data. *Climatic Change*. vol. 101. issue 1-2. 1–6.
- BROOK, TIMOTHY (2010): *The Troubled Empire*. China in the Yuan and Ming Dynasties. Cambridge, Harvard University Press.
- D'ARRIGO, R. – CULLEN, H. (2001): A 350-Year (AD 1628–1980) Reconstruction of Turkish Precipitation. *Dendrochronologia* vol. 19. no. 2. 853–63.
- DUNNING, CHESTER (1997): Does Jack Goldstone's Model of Early Modern State Crises Apply to Russia? *Comparative Studies in Society and History* vol 39. issue 03. 572–92.
- FAROQHI, SURAIYA (2004): *The Ottoman Empire and the World Around It*. Leiden. Brill.
- FLEISCHER, CORNELL (1986): *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire*. The Historian Mustafa Ali (1541–1600). Princeton, Princeton University Press.
- GLACKEN, C. J. (1967): *Traces on the Rhodian Shore*. Berkeley, University of California Press.
- GOLDSTONE, JACK (1991): *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*. Berkeley, University of California Press.

<sup>71</sup> WHITE 2011. 293.

<sup>72</sup> White 2012. 288–300.

- GRÁDA, CORMAC Ó (2009): *Famine. A Short History*. Princeton, Princeton University Press.
- GRANT, JONTHAN (1999): Rethinking Ottoman 'Decline'. Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, 15th to 18th Centuries. *Journal of World History* vol. 10. no. 01. 179–201.
- GREENWOOD, ANTHONY (1988): *Istanbul's Meat Provisioning. A Study of the Celep-Kes, an System*. PhD diss., University of Chicago.
- GRISWOLD, WILLIAM (1983): *The Great Anatolian Rebellion, 1591–1611*. Berlin.
- GROVE, J.-CONTERIO, A. (1995): The Climate of Crete in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, *Climatic Change* 30. 223–47.
- GROVE, RICHARD (1995): *Green Imperialism*. New York, Cambridge University Press.
- HABIB, IRFAN (1999): *The Agrarian System of Mughal India*. New Delhi, Oxford University Press.
- HOWARD, DAVID (1988): Ottoman Historiography and the Literature of 'Decline' in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. *Journal of Asian History* vol. 22. no. 1. 52–76.
- INALCIK, HALIL (1973): *The Ottoman Empire. The Classical Age, 1300–1600*. London. Weidenfeld and Nicolson.
- INALCIK, HALIL – QUATAERT, DONALD (szerk. 1994): *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*. New York, Cambridge University Press.
- KARPAT, KEMAL (1985): *Ottoman Population 1830–1914*. Madison: University of Wisconsin Press.
- KNOLLES, R. – RYCAUT, P. (1687–1700): *The Turkish History from the Original of That Nation, to the Growth of the Ottoman Empire*. London.
- LAMB, HUBERT HORACE (1970): Volcanic Dust in the Atmosphere; with a Chronology and Assessment of Its Meteorological Significance. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series A., Mathematical and Physical Sciences*. 266. no. 1178. 425–533.
- LE ROY LADURIE, EMMANUEL (2004): *Histoire humaine et comparée du climat*. 1. Canicules et glaciers. Paris.
- LEWIS, BERNARD (1968): *The Emergence of Modern Turkey*. New York, Cambridge University Press.
- LUTERBACHER, JUERG et al. (2001): The Late Maunder Minimum (1675–1715) – A Key Period for Studying Decadal Scale Climatic Change in Europe. *Climatic Change* vol. 49. issue 4. 441–462.
- LUTERBACHER, JUERG et al. (2004): European Seasonal and Annual Temperature Variability, Trends, and Extremes since 1500. *Science* Vol. 303 no. 5663. 1499–1503.
- MACFARLANE, ALAN (1997): *The Savage Wars of Peace*. England, Japan and the Malthusian Trap. Oxford.
- MCGOWAN, BRUCE (1969): Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568–79). *Archivum Ottomanicum* 1. 139–96.
- MCNEILL, JOHN R. (1998): China's Environmental History in World Perspective. In ELVIN, M. – TS'UI-JUNG, L. (ed.): *Sediments of Time*. New York, Cambridge University Press.
- PARKER, GEOFFREY (2008): Crisis and Catastrophe: The Global Crisis of the Seventeenth Century Reconsidered. *American Historical Review* 113. 1053–79.
- RÁCZ, LAJOS (1999): *Climate History of Hungary since 16th Century: Past, Present and Future*. Pécs, Center for Regional Studies of HAS
- CENTRE FOR REGIONAL STUDIES OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
- RAYMOND, ANDRÉ (1972): Les grandes épidémies de peste au Caire aux XVIIe et XVIIIe siècles. *Bulletin d'études orientales* Tom. 25. 203–210.
- SHANAHAN, T. et al. (2009): Atlantic Forcing of Persistent Drought in West Africa. *Science* Vol. 324. no. 5925. 377–380.
- SUBRAHMANYAM, SANJAY (2001): Du Tage au Gange au XVIe siècle: Une conjoncture millénaire à l'échelle eurasiatique. *Annales*. 56. Année No. 1. 51–84.
- TOUCHAN, R. et al. (2003): Preliminary Reconstructions of Spring Precipitation in Southwestern Turkey from Tree-Ring Width. *International Journal of Climatology* 23.
- VEINSTEIN, GILLES (1986): Some Views on Provisioning in the Hungarian Campaigns of Suleyman the Magnificent. In Mayer, H. (ed.): *Osmanistische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte in Memoriam Vanco Boskov*. Wiesbaden.
- WHITE, SAM A. (2011): *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*. Cambridge. Cambridge University Press.
- WILSON, PETER (2009): *The Thirty Years War: Europe's Tragedy*. Cambridge, Harvard University Press.